

پژوهشنامه عرفان

دوفصلنامه علمی، سال سیزدهم،

شماره بیست و پنجم،

پاییز و زمستان ۱۴۰۰،

صفحات ۱۵۰-۱۲۵

بررسی تطبیقی «تبعید روح»

در روایت تصوّف اسلامی و گنوسی

حسین شهبازی* محمد رضا عابدی**

چکیده: باور به تبعید روح از خاستگاه علوی به عالم فرودین، و اعتقاد به لزوم بازگشت روح به موطن اصلی، یک موضوع مشترک در تعالیم گنوسی و آموزه‌های تصوّف اسلامی است. این مقاله به شیوه تطبیقی ابعاد مختلف موضوع تبعید روح را در اندیشه باطن‌گرای این دو مکتب بازنموده است. برای نیل به این منظور ابتدا چهارچوب کلی نگاه متصوفه و گنوسیان به مسئله تبعید روح تبیین شده و سپس درضمن تحلیل ساختار و بن‌مایه دو داستان «قصه سرود مروارید» و «قصه غربت غربی» از داستان‌های رمزی گنوسی و تصوّف اسلامی، وجوه اشتراک و افتراق آن دو مشخص گردیده است. نتیجه مقاله نشان می‌دهد که درک کلی از غربت روح و تبعید آن از عالم علوی بن‌مایه مشترک در اندیشه گنوسی و تفکر صوفیانه است بنابراین بهتر است از منظر توارد به این اشتراکات نگریسته شود. هرچند با توجه به سبقت تاریخی اندیشه گنوسی بر تصوف و سمت تقدم طرح بحث تبعید روح در آثار گنوسیان، می‌توان گفت، قصه غربت غربی و رساله حی‌بن‌یقظان ابن‌سینا یا نی‌نامه مثنوی از تعالیم گنوسی به‌طور نسبی تأثیر پذیرفته‌اند و به‌نوعی دارای ساختار گنوسی‌اند.

کلیدواژه‌ها: تبعید روح، گنوسی، تصوف، سرود مروارید، غربت غربی

*دانش‌آموخته دکتری تخصصی زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تبریز، (نویسنده مسئول)

e-mail: h.shahbazi@tabrizu.ac.ir

e-mail: abedi@tabrizu.ac.ir

**دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تبریز

مقاله علمی پژوهشی است. دریافت مقاله: ۱۳۹۸/۸/۱۸؛ پذیرش مقاله: ۱۳۹۹/۳/۳۱

مقدمه:

حقیقت روح به عنوان گوهر مینوی هبوط یافته بر این عالم و نیازمند تلاش برای رهیدن از سراجۀ ترکیب و نیل به اصل ملکوتی، یکی از موضوعات مهم در تعالیم آیین گنوسی و تصوف اسلامی است. این وجه مشترک بنیادین، نگارندگان را بر آن داشت تا به شیوۀ تطبیقی ابعاد مختلف این موضوع را در اندیشۀ باطن گرای این دو مکتب باز نمایند. برای نیل به این منظور ابتدا چهارچوب کلی نگاه متصوفه و گنوسیان به مسئلۀ تبعید روح تبیین شد و سپس با تحلیل ساختار و بن مایۀ دو داستان قصۀ «سرود مروارید» و قصۀ «غرب غربی» از داستان های رمزی گنوسی و تصوف اسلامی، وجوه اشتراک و افتراق آن دو مشخص گردید.

پیشینه تحقیق

پیش از این پژوهشی که به طور همه جانبه موضوع «تبعید روح» را در آیین گنوسی و تصوف اسلامی بررسی کند، به سامان نرسیده است. هرچند پژوهش هایی ناظر بر نگاه تطبیقی برجسته هایی از این موضوع وجود دارد؛ مقاله «نگاهی به عرفان مانوی و تطبیق آن با عرفان و تصوف اسلامی» (۱۳۹۳) از فرشته جعفری از آن جمله است. این مقاله صرفاً به آموزه های مانی به عنوان یکی از زیرشاخه های آیین گنوسی توجه دارد. حال آنکه سابقۀ طرح مسئلۀ تبعید روح به افلاطون و شمعون مغ، بنیان گذار کیش گنوسی، می رسد.

مقالۀ دوم، «بررسی تطبیقی دیباچۀ مثنوی و اشعار گنوسی» (۱۳۷۷) از ابوالقاسم اسماعیل پور است. در این مقاله، شواهد و تحلیل های مرتبط با کیش گنوس مانوی بر استنادات ارائه شده از تصوف اسلامی برتری دارد و دلیل آن نیز پیش گامی نگارنده در عرصۀ گنوس پژوهی است. مقالۀ سوم، «ساختار گنوسی قصیدۀ عینیه ابن سینا» (۱۳۸۴) از علیرضا جلالی است. نگارنده در این مقاله ضمن توجه به مسئلۀ هبوط، ابیات قصیدۀ عینیه را که قرابت چشم گیری با آموزه های گنوسی دارند، در معرض بحث تطبیقی قرار می دهد.

مقالۀ چهارم، «بررسی غربت انسان در اشعار مولانا» (۱۳۸۹) از عبدالرحیم عناقه و الهه کلاه دوز است. در این مقاله، اشاره ای به عقاید گنوسیان در باب تبعید روح نشده است.

و بالاخره کتاب «رمز و داستان‌های رمزی» از تقی پورنامداریان است که از مباحث اصلی آن بررسی نگارش رساله الطیرها و سیر تحول آن‌ها است و چنان‌که می‌دانیم رساله الطیرها به زبان رمز از تبعید روح بحث می‌کنند (رک: پورنامداریان، ۱۳۹۱: ۴۰۳).

روش تحقیق

روش تحقیق این نوشتار تحلیلی-تطبیقی و مبنای تطبیق، مکتب تطبیقی آمریکایی است که مقولات فرهنگی و ادبی را به مثابه یک کلیت، فراسوی مرزها می‌بیند و بدون اصالت قائل شدن به رابطه تاریخی، روابط فرهنگی و ادبی را فارغ از قید اثبات‌گرایی بررسی می‌کند (Lawall, 1988, 3).

«تبعید روح» در تعالیم گنوسی

گنوسیان متأثر از سخنان افلاطون در باب خلقت انسان، معتقدند که جسم انسان توسط فرشتگان مخلوق یا خدای خالق یهودی (یهوه) - که از منظر گنوسی، خود مخلوق خدای متعالی است - تکوین یافته اما روح علوی توسط خدای قادر مطلق خلق شده است. ازاین رهگذر، اساس آموزه‌های گنوسی برپایه ثنویت استوار است. این ثنویت در لایه‌های مختلفی از اندیشه آن‌ها چون باور به روح و ماده (یا جسم)، نور و ظلمت، حیات و مرگ، خدای نیک و خدای شر خود را می‌نمایاند.

گنوسیان در قرن دوم میلادی، ضمن اعتقاد به اصل ثنویت، با تکیه بر شعار «تقدم معرفت بر ایمان» درمقابل آبای کلیسا معتقد به اصالت ایمان قد علم کردند. تأکید گنوسیان بر اصالت معرفت به معنای اصالت دادن به معرفت به جایگاه انسان و روح علوی‌اش و همچنین لزوم نجات روح از اسارت ماده است؛ تئودوتوس، آموزگار گنوسی سده دوم میلادی می‌گوید:

معرفت آن است که بدانیم چه بودیم، چه شدیم، کجا بودیم؛... شتابان به کجا می‌رویم؛ از چه چیزی رها می‌شویم، زایش چیست و تولد ثانی کدام است (pegels, 1979: xix; Robinson, 1988: 10).

در باور ثنوی گرای گنوسیان، خداوند متعالی، سمبل درخشان تجلی خویش را در «آنتروپوس» ظاهر ساخته است؛ اسطوره آنتروپوس، همان فرشته خداوندگار است که به شکل انسان، خلق شده و برخی از مکاتب گنوسی آن را با خداوند خلط کرده‌اند. آنتروپوس پس از آفریده شدن به‌سوی زمین حرکت کرد، در این حال فرشتگان دستگاه آفرینش برای زندانی کردن آن تلاش کردند، اما

توفیق نیافتند. آنتروپوس به آسمان بازگشت. فرشتگان آفریننده کالبد انسانی آنتروپوس را با تأسی از الگوی آسمانی ساختند. آنتروپوس با مشاهده همزاد خاکی و ناتوانی او، اخگر حیات یعنی روح (نیوما) را نزد وی فرستاد تا کالبد انسانی را از ضعف برهاند و به وی زندگانی بخشد. به همین جهت، در هنگام مرگ، روح به عنوان بارقه‌ای علوی از کالبد جداگشته و به منزل روحانی بازمی‌گردد و کالبد خاکی تجزیه شده و از بین می‌رود (هالروید، ۱۳۹۵: ۱۰۴).

در باور گنوسی، تنها کسانی که دارای بارقه‌ی الهی یا نیروی خلاق روحی (نیوما=pneuma) هستند، توانایی نسبی فرار از موجودیت مادی خود را دارند (Jonas, 1991: 124). داشتن این بارقه‌ی علوی و کسب روشن‌فکری گنوسی، تنها راه نجات از بند ماده قلمداد می‌شود (Jonas, 1991: 158).

بنابراین، برپایه‌ی تثویت گنوسی، سرشت انسان، از ماهیت دوگانه‌ی جسمانی-روحانی برخوردار است. بعد روحانی، منشأ الهی دارد اما بیشتر آدمیان، از وجود این منبع فیض در درونشان بی‌خبرند. دلیل این بی‌خبری، تلاش فرشتگان خالق همزاد آنتروپوس برای مشغول کردن انسان به امیال دنیوی است. اما آن‌گاه که روح به واسطه‌ی مرگ از زندان تن نجات یافت، تلاش می‌کند به جوهر علوی خود یعنی آنتروپوس بپیوندد. در این حال روح، سفری مخاطره‌آمیز درپیش دارد که در قلمروهای آسمان واقع شده و فرشتگان آفریننده و دیوان بر آن‌ها حکم‌رانی می‌کنند و در تلاش‌اند که نیوما، بارقه‌ی راهنماگر را از هدف نهایی یعنی بازگرداندن روح به عالم برین یا پلروما (ملاً اعلی) بازدارند و با تجسد بخشیدن دوباره وی را اسیر جهان ماده سازند (هالروید، ۱۳۹۵: ۵۵).

در گنوس مندایی، فرشته‌ی راهنما، «نوس» (Nous) نامیده می‌شود. این فرشته در زمان مرگ انسان روح را به آن سرزمین نورانی رهنمون می‌سازد (کربن، ۱۳۹۲: ۶۰). مطابق باورهای گنوس مانوی، بیداری انسان توسط بهمن بزرگ (همان «نوس»)، انجام می‌پذیرد. اما مانویان معتقدند که نجات روح، بدون فاصله انجام نمی‌گیرد بلکه ماده، همچنان روح را در مستی حاصل از عناصر دنیوی نگه می‌دارد تا دوباره روح را اسیر جسم سازد. از این رو، نبردی دائمی میان روح و جسم برقرار است. از نظر مانی «تن انسان دیوی است، چون از پنج قدرت بزرگ ظلمت پدید آمده است، اما روح که خود نور است اگر اصل و سرچشمه‌ی ایزدی‌اش را فراموش کند، ممکن است گناه ورزد» (اسماعیل پور، ۱۳۹۶: ۳۷).

شمعون مغ، بنیان‌گذار کیش گنوسی، با طرح اسطوره سوفیا (ایزدبانوی حکمت)، که در توصیفات او هم‌سنگ آنتروپوس ظاهر می‌شود، بر آن است که سوفیا، شخصیتی علوی است که تجسد انسانی‌اش هلنا، همسر وی (شمعون) است. در نگاه شمعون سوفیا در هبوطش به جهان مادی، توسط فرشتگان، در جسم آدمی زندانی شده اما درنهایت او (شمعون) این روح سرگشته را آزاد کرده است (هالروید، ۱۳۹۵: ۱۸؛ اسماعیل‌پور، ۱۳۹۶: ۱۴۰).

شمعون، هلنا را تجسم زمینی خداوند تلقی می‌کرد. تجسم زمینی خداوند در قالب جنس زن، نخستین بار در آیین گنوسی با اسم سوفیا، و در عرفان قبلاّی یهودی، با شخیئا مطرح شد. هلنا راه رستگاری را برای کسانی که به آن اعتقاد دارند، نشان می‌دهد (See: Jonas, 1991:103-104). در کتیبه یونانی فلاویا سوفیا (Epitaph of flavia Sophe) درخصوص جایگاه علوی سوفیا یا تجسد زمینی‌اش هلنا از زبان شمعون چنین آمده است:

تو، با اشتیاق نور پدرانۀ لبریز شدی

خواهر و همسر و سوفیای من

تو در گرمابه‌های مسیح با مرهم روحانی و جاودانه تدهین شده‌ای.

با نگاهی اجمالی، به بال‌های یزدانی آیون‌ها بشتاب

تو ای فرشته سترگ انجمن متعالی، فرزند راستین،

به حجله‌گاه عروس درآمدی و جاودانه و مانا به آغوش پدر فراز رفتی (Haardt, 1971, 159).

شمعون مغ، ابتدا بر ریشه واحد روح و ازلی بودن آن تأکید داشت. اما بعدها، با پی‌ریزی شخصیت هلنا و نامیدن او به عنوان روح ازلی که از آسمان هبوط کرده و در جهان مادی اسیرگشته، دیدگاهی متفاوت پیدا کرد. این دیدگاه، ضمن داشتن صبغه ثنوی، غربت روح و اسارت آن در عالم ناسوت را نیز توجیه می‌کرد. البته شمعون پیوسته سعی داشت خداوند ازلی را با روح ازلی خلط نکند. او روح هبوط کرده را عنصر ازلی مادینه و پاره‌ای از خداوند ازلی می‌دانست و آن را مادر آسمانی به حساب می‌آورد. به باور او، این عنصر ازلی، خود فرشتگانی را زایید که از وجود پدر آسمانی خویش بی‌خبر بودند. در نتیجه مادر آسمانی را به زمین کشانده و محبوس کردند. شمعون مغ ادعا می‌کرد که این مادر آسمانی را در شهر صور یافته و آزاد کرده است.

نگرش والتینوس گنوسی نیز این بود که روح در تن مادی در بند گشته است. والتینوس وظیفه نجات بخشی روح را برعهده مسیح و روح القدس می دانست. در نگاه او مسیح و روح القدس گنوس (معرفت) را به ارمغان می آورند و عیسی این روح زندانی را از اسارت می رهاند (اسماعیل پور، ۱۳۹۶: ۱۴۲-۱۴۰).

مطابق اسطوره های گنوس مندایی، در آشوبی که در پلروما (ملا اعلی) رخ می دهد، «پتاهیل» - موجودی آسمانی که بر زمین هبوط می کند - دنیا و انسان را می آفریند (هالروید، ۱۳۹۵: ۳۰) و روح علوی را در جسم انسان می نهد و گنوس (معرفت) را به او می آموزد تا از طریق این معرفت، روح القدس را بشناسد. انسان باید این روح مقدس را از تن مادی رها سازد. برای تحقق این امر، «نجات بخشان آسمانی» بین عالم مادی و جهان روحانی در ترددند و مأموریت آن ها بازگرداندن روح به اصل آسمانی خویش است (اسماعیل پور، ۱۳۹۶: ۱۴۷).

«تبعید روح» در تعالیم تصوف اسلامی

رسالة الطیرها در تصوف اسلامی، وصف حال مرغانی (سالکانی) است که در تلاش اند به وطن حقیقی خود رجوع کرده و از قفس تنگ دنیا رهایی یابند. داستان های شیخ اشراق، از جمله قصه غربت غربی او، نمونه اعلای بازنمایی واقعه غربت روح است. عطار بر آن است، روح، از می ازلی سیراب گشته و در کنار قدسیان پرورده شده است. از این رو، در عالم خاکی نمی تواند زندگی کند:

ما می از کاس سعادت خورده ایم در ازل چندین صبحی کرده ایم
با غذای خاک نتوانیم زیست ما که شراب روح قدسی خورده ایم
(عطار، ۱۳۹۵، قصیده ۵۸۸)

از نظر مولوی روح در اثر تنزل از عرش به زمین، ضمن دوری از کمال مستتم، در زندان رحم مادران، اسیر گشته و در دام دنیا گرفتار آمده است. مولوی با استعانت از زبان رمزی، شهوت را در قالب «زن» نشان می دهد. همان طور که سهروردی نیز در قصه غربت غربی، کشتن زن توسط قهرمان را، همان کشتن شهوات و رستن از بند ناسوت قلم داد می کند:

ازسوی عرشی که بودم مَرَبط او شهوتِ مادر فکندم که اِهْبَطُوا

پس فتادم ز آن کمال مستتم از فن زالی به زندان رَحِم
روح را از عرش آرد در حطیم لاجرم کید زنان باشد عظیم
(مثنوی، ۶: ابیات ۲۷۹۶-۲۷۹۹)

اخوان‌الصفاء نیز همچون افلاطون و گنوسی‌ان روح را جوهر علوی می‌دانند که در عالم کون و فساد، غریب افتاده است. آن‌ها روح را به مرد حکیمی تشبیه می‌کنند که در سرزمین غربت، عاشق زنی عشوهرگر شده و سرزمین اصلی خود را فراموش کرده است (اخوان‌الصفاء، ۱۴۱۲، ج ۳: ۵۰). ابن‌سینا در «رسالة الأضرحة»، ضمن تأکید بر تفاوت روح حیوانی و روح انسانی، معتقد است که روح انسانی، جوهری علوی است که به عالم مادی هبوط کرده و تنها راه رهایی او پیروی از هدایتی است که از جانب خدا می‌آید:

روح انسانی... از این عالم نیست، بلکه از عالم علوی است و... هبوط وی بدین عالم
غریب است از طبیعت ذات وی؛ و لکن این غربت وی برای آن است تا از هدی زاد
خویش برگردد، چنان‌که حق تعالی گفت: قُلْنَا اهْبِطُوا مِنْهَا جَمِيعًا فَإِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِّنِّي
هُدًى فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ (بقره: ۳۸) (ابن‌سینا، ۱۳۶۴: ۱۲۶).

مولوی می‌گوید از تنگنای ناسوت راهی به میدان‌های فراخ علوی وجود دارد و خورشید روشنایی خود را بر جهان گسترده است، ولی انسان با اسیر شدن در زندان دنیا، روشنایی خورشید را نمی‌بیند. او در این مقام به مثال می‌صافی (روح) و دُرد شراب (جسم و ماده) تمسک می‌جوید:

دلا زین تنگ زندان‌ها رهی داری به میدان‌ها مگر خفته‌ست پای تو، تو پنداری نداری پا...
تو دو دیده فروبندی و گویی روز روشن کو زند خورشید بر چشمت که اینک من، تو در بگشا
از این سو می‌کشانند و زان سو می‌کشانند مرو ای ناب با دُردی پَر زین دُرد رو بالا
(مولوی، ۱۳۷۶: غزل ۵۴)

پرنده، نماد روح الهی

نشان دادن واقعه شهودی تبعید روح و تنزل آن در سطح ادراک حسی بشر، کاری دشوار است. سخن از حقیقتی است که با چشمان حسی قابل رؤیت نیست. به همین خاطر، آشنایان طریق برای بازنمایی آن، به رمز و سمبل تمسک جسته‌اند. روشن است که هدف نماد یا سمبل، انتقال یا دلالت بر چیزی نیست بلکه تبیین حقیقتی غیرقابل بیان است و فرق سمبل با تمثیل نیز در این مقوله است؛

در نظام تمثیلی، معانی و ارتباطها در عین نامحدود بودن و طلب بینش عمیق، باز در محدودهٔ زبان و بیان، توصیف می‌شود و با فهم عمیق، لایه‌های تازه‌ای از معنا، روشن می‌شود ولی در نماد، این معانی و ارتباطات به صورت شهودی مکشوف می‌گردد (شولم، ۱۳۹۲، ۵۰؛ پورنامداریان، ۱۳۹۱، ۲۳۲).
عصارهٔ مضمون تبعید روح و تلقی نمادین پرنده از آن، در اندیشهٔ گنوسی و تصوف اسلامی، در بیتی از حافظ به زیباترین شکل نمایان است:

شهبازِ دستِ پادشهم این چه حالت است کز یاد برده‌اند هوای نشیمنم
(حافظ، ۱۳۸۷، غزل ۳۴۳)

عطار منبعث از این دغدغهٔ معرفتی که مبدا مرغ روح دامگه این دنیا را با آشیانهٔ علوی خود اشتباه گرفته و برای گسستن از آن تلاش نکند، درصدد برانگیختن روح برمی‌آید:

ای مرغ روح برپر از این دام پُربلا پرواز کن به ذروهٔ ایوان کبریا
(عطار، ۱۳۹۵: قصیده ۲)

در «سرود جان»، متن‌نوشته‌ای از «گینزای چپ»، از کتب مرجع گنوسیان مندایی، از دنیا به خانه‌گاه پلیدی، خانه‌گاه گنه‌کاران، خانه‌گاه ظلمت، نفرت و دورویی تعبیر می‌شود و روح برای بازگشت به منزل نخستین مورد خطاب قرار می‌گیرد و از او خواسته می‌شود تا برخیزد و به‌مثابهٔ پرنده‌ای اوج گیرد و به جایگاه نخستین فراز رود:

برخیز! برخیز! ای جان! به خانه‌گاهِ نخستینت فراز رو! به جایی فراز رو کز آنجا رُستی،
به جایگاه قلمروهای نور، خویشتن بیدار کن و جامهٔ بشکوه در بکن!... که حیات در
خانه‌گاه روشنی رُسته است (Haardt, 1971, 384) به نقل از هالروید، ۱۳۹۵، ۳۳).

مشابه همین مضمون یعنی تنبّه پرندهٔ روح به غربت خود و دغدغهٔ او جهت بازگشت به نشیمن‌گاه علوی، در شعر حافظ نیز نمود دارد:

که ای بلندنظر شاهباز سدره‌نشین نشیمن تو نه این کنج محنت آبادست
تو را ز کنگرهٔ عرش می‌زنند صفیر ندانمت که در این دامگه چه افتادست
(حافظ، غزل ۳۷)

در یک شعر مانوی، لزوم قطع تعلق از جسم خاکی و عروج به آسمان‌ها مطرح است، در این شعر از قرآینی چون گذر از آسمان و عروج به آن، تلقی نمادین پرنده از روح مستفاد می‌شود:

«از آسمان‌ها گذر کنم وین کالبد بر زمین نهم. آنانم همی فراخوانند. بر صور همی دمنند سوی جاودانان. کالبد خویش بر زمین رهاکنم کز خاک آمده بودم (سبیل آلبری، ۱۳۷۵: ۱۶).

در متونی از این دست به تکلم روح با جسم بعد از مفارقت، نیز اشاره می‌شود. روح برهنه بدین جهان آمده و عریان از جهان فراز می‌رود. برای ترسیم این واقعه، گنوسیان مندایی به تشبیه روح به پرنده تمسک می‌جویند:

«نواى جان را همی شنوم کز تن مطرود جدا شود از میانه کیهان؛ همی گوید: برهنه بدین جهان واردشدم و عریان از آن خارج می‌شوم، همچون پرنده‌ای که هیچ به همراه ندارد» (سبیل آلبری، ۱۳۷۵: ۳۴).

این گونه تلقی تمثیلی از روح در قالب داستان‌های رمزی و عرفانی - که در آن‌ها مرغان سمبل روح علوی‌اند، - در تصوّف و حکمت اسلامی بسامد دارد. قصیده عینیّه ابن سینا، بارزترین نمونه از این موتیف است. در این قصیده روح مانند کبوتری تصور می‌شود که بر عالم ماده (جسم) هبوط می‌کند. سهروردی نیز، در شعری، روح یا نفس ناطقه را به عصفور (گنجشک) تشبیه می‌کند که هنگام مرگ انسان از قفس تن رهایی یافته و به آسمان‌ها پرواز می‌کند (پورنامداریان، ۱۳۹۱: ۴۰۷) در رساله «فی حالة الطفولية» نیز از روح و جسم به مرغ و قفس تعبیر می‌شود؛

شیخ را گفتم که رقص کردن بر چه آید؟ شیخ گفت جان قصد بالا کند همچو مرغی که خواهد خود را از قفس بدر اندازد. قفس تن مانع آید، مرغ جان قوت کند و قفس تن را از جای برانگیزاند (سهروردی، ۱۳۷۲، ج ۳: ۲۶۴).

در شعر حافظ جدایی روح از عالم قدس و افتادن در دام گه دنیا، با تمسک به «سمبل مرغ» بارها به زیباترین شکل بیان شده است. او دلیل جدایی را تناول آدم از شجره ممنوعه می‌داند. پرسش بنیادین حافظ این است که فلسفه تبعید انسان چیست؟ و انسان به چه دلیل، پای در جهان ناسوت گذاشته است؟

طایر گلشن قدسم چه دهم شرح فراق که در این دامگه حادثه چون افتادم
(حافظ، غزل ۳۱۷)

چنین قفس نه‌سزای چو من خوش الحانیست روم به گلشن رضوان که مرغ آن چمنم
عیان نشد که چرا آمدم کجا رفتم دریغ و درد که غافل ز کار خویشتم
(حافظ، غزل ۳۴۲)

کارکرد نمادین روح در قالب پرنده در آثار عطار پر رنگ‌تر است. وی علاوه بر *منطق الطیر*، در دیگر آثار خویش نیز از این سمبل مدد می‌گیرد.

ای نوپر آشیان علوی بر پر سوی آشیانه شو باز
(عطار، ۱۳۹۵، غزل شماره ۴۱۰)

جای دیگر گوید:

باز عرشی گرسر جبریل داری پربرآر ورنه در گلخن نشین گر استخوان می‌بایدت
نفس را چون جعفر طیار برکن بال‌وپر گر به بالا پرو بال مرغ جان می‌بایدت
(عطار، ۱۳۹۵، غزل ۱۹)

روایت اسارت روح در کالبد خاکی، از مهم‌ترین موضوعات مطرح در آثار مولاناست و استفاده او از تمثیل مرغ در این باب بسامد دارد:

زین بدن اندر عذابی ای بشر مرغِ روحت بسته با جنسی دگر
(مثنوی، ۵، بیت ۸۴۲)

مولوی، برآن است که وحی ملکوتی، هر لحظه، روح را از آسمان ندا می‌دهد که تا کی همچون دُرد شراب، ته‌نشین خُم زمین خواهی بود، به‌سوی جایگاه اصلی خویش برآی؛ یعنی صفای روح آنگاه ممکن می‌شود که با جداکردن خود از سنگینی تعلقات مادی به‌طرف بالا صعود کند:

هر لحظه وحی آسمان آید به سر جان‌ها کاخر چو دردی بر زمین تا چند می‌باشی برآ
هر کز گران جانان بود چون درد در پایان بود آنگه رود بالای خُم کان درد او یابد صفا...
ای جان‌پاک خوش‌گهر تا چند باشی در سفر تو باز شاهی باز پر سوی صفیر پادشا
(مولوی، ۱۳۷۶، غزل ۲۶)

تلقی تمثیلی از روح به‌مثابه یک انسان یا فرشته یا غیر ذی‌روح

چنان‌که گذشت تمثیل نسبت به نماد، یک لایه رقیق‌تر و به زبان عادی نزدیک‌تر است، در تمثیل، زنجیره ارتباط و دلالت بر معنی درعین چند لایه بودن و نیاز به تأمل، باز در محدوده هنجار عادی زبان است. درواقع با فهم عمیق، لایه‌های تازه‌ای از معنا، روشن می‌شود و مانند نماد نیاز به درک

شهودی در دریافت معنا نیست (شولم، ۱۳۹۲: ۵۰). استفاده تمثیلی از انسان و شخصیت‌های مختلف انسانی نظیر شاهزاده، یوسف، دوشیزه، عطار، میهمان و ... یا فرشته، هرمزدبغ، هاروت و ماروت، و یا تمسک تمثیلی به غیر ذی‌روح مانند نی، مروارید و روغن جهت تبیین روح و موقعیت آن در تبعید و چگونگی امکان رهایی از تبعیدگاه در متون صوفیه و متون گنوسی توأم با تفاوت‌ها و شباهت‌هایی مشهود است:

عطار با تلطیف مضمون تبعید، روح را در عالم مادی مهمانی غیبی می‌شمارد که اقامت آن موقتی است:

نیستیم اینجا مقیم ای دوستان بر رهگذر یک دوروزه روح غیبی آمده مهمان ماست
(عطار، ۱۳۹۵، غزل ۳۵)

حافظ از روح تلقی تمثیلی فرشته را دارد:

من ملک بودم و فردوس برین جایم بود آدم آورد در این دیر خراب‌آبادم
(حافظ، غزل ۳۱۷)

سخن گفتن روح با جسم بعد از مفارقت از آن، در ادبیات گنوسی سهم ویژه‌ای دارد. روح با تأسف تمام جسمی را که روزگارانی با او همراه بود، مورد خطاب قرار می‌دهد و آرزو می‌کند که کاش این همزاد خاکی، او را در سرزمین علوی نیز همراهی می‌کرد:

ای تن! با تو چون کنم؟... کاین تن به کرم‌های دوزخی خوراک همی دهد... تو جامه شکوه و نوری که من پوشاندمت، ای تن! با من ای کاش به خانه‌گاه حیات فراز می‌رفتی!... با تو چون کنم؟ کز میان توده‌ای گل پدید آمده‌ای (هالروید، ۱۳۹۵: ۳۴).

روح در هنگام صعود با حسرت از مرز عالم علوی، جسم بی‌تحرك را می‌نگرد اما ناگهان فرستادگان و نگهبانان عالم علوی او را این گونه ندا می‌دهند:

فراز آی تو مرواریدی کز گنجینه عالم برین ربوده شدی. فراز آی، فراز آی! تو چون عطاری که لاشه متعفن را خوشبو کرده است. فراز آی، فراز آی! تو عطار نوری که خانه‌گاه ظلمت را روشن کرده‌ای!... دوشیزه‌ای که به سرزمین پلیدی فراخوانده شدی، فراز آی! خویشتن برخیزان، جامه فرابوش!... در شکنجه (منزل‌گاه ایزدی) مأوی‌گزین و در میان اوثرها (قلمروهای نور) که آنجا فرانشینند... خجسته بادا نام حیات در منزل‌گاه روشنی! (Haardt, 1971, 386-388؛ به نقل از هالروید، ۱۳۹۵: ۳۵ و ۳۶).

در مثنوی نیز بر همین معنا تأکید می‌شود که جسم صرفاً به واسطه پذیرش روح علوی ارزش پیدا کرده است و با گسستن روح از آن لاشه‌ای بیش نخواهد بود:

جسم از جان روز افزون می‌شود چون رَوَد جان، جسم بین چون می‌شود؟
این بدن خرگاه آمد روح را یا مثال کشتی‌یی مر نوح را
(مثنوی، د۴، ب ۱۸۸۱ و ۴۵۵)

پس جسم دروغی بیش نیست. مثل جسم، به مثابه دروغی است که روغن روح در آن پنهان شده است:

جوهر صدف خفی شد در دروغ همچو طعم روغن، اندر طعم دوغ
آن دروغت این تن فانی بُود راست، آن جان ربّانی بُود
(مثنوی، د۴، ابیات ۳۰۳۲-۳۰۳۰)

با هر تلنگر معنوی اشتیاق بازگشت به موطن اصلی، می‌تواند در روح زنده شود. روح از آن پس باید سفری آغاز کند؛ طی این طریق پرمخاطره جز با کمک راهنمای راه‌آشنا میسر نیست. درون‌مایه اصلی تعدادی از داستان‌های رمزی در آیین گنوسی و تصوّف اسلامی که به غربت روح اشاره دارند، شرح این واقعه است.

فرشته راه، عقل فعال، سروش غیبی، استاد کامل، سرشت کامل و پیر راه که در این سفر، به مدد روح می‌آیند درواقع از جنس روح علوی‌اند (پورنامداریان، ۱۳۹۱: ۲۸۵). پیر راه یا فرشته آسمانی در متن گنوسی «سرود مروارید» در قالب «پدر شاهزاده، آزادمرد مشرقی و نامه علوی» خود را نشان می‌دهد، در داستان رمزی ابن سینا، با «حی‌ابن یقظان» ظاهر می‌شود و در رسایل رمزی شیخ اشراق، در قالب شیخ، عقل سرخ و... به منصّه ظهور می‌رسد. این پیر همان است که سنایی در «سیر العباد الی المعاد» او را نوربخش طریق رستگاری در ظلمات ناسوت می‌شمارد:

روز آخر به راه باریکی دیدم اندر میان تاریکی
پیرمردی لطیف و نورانی هم‌چو در کافری مسلمانی
شرم‌روی و لطیف و آهسته چست و نغز و شگرف و بایسته...
(سنایی، ۱۳۱۶، ص ۱۵-۱۰۹-۱۰۷)

عطار به مدد کارکرد رمزی چاه دنیا به مثابه زندان، روح قدسی را مانند یوسف، در چاه دنیا، گرفتار می‌بیند. در این تمثیل، عالم حقیقی، «مصر عالم جان» است. در این مقام، در سطح نوع گزینش نمادها (البته نه در درون مایه و محتوا) میان بیان عطار و آنچه در سرود مروارید آمده است، تناقضی می‌بینیم؛ زیرا در سرود مروارید «مصر» نماد عالم ماده است، اما در تمثیل عطار «مصر» بر عالم جان دلالت دارد:

الا ای یوسف قدسی برآی از چاه ظلمانی	به مصر عالم جان شو که مرد عالم جانی
به کنعان بی تو واشوقاه می‌گویند پیوسته	تو گه دل بسته چاهی و گه در بند زندانی
برو پیراهنی بفرست از معنی سوی کنعان	که تا صد دیده در یک دم شود زان نور نورانی

(عطار، ۱۳۹۵، قصیده ۲۹)

مولوی در یک نگاه تمثیلی دیگر روح و عقل را به مثابه هاروت و ماروت در چاه سهمگین دنیا زندانی می‌بیند:

همچو هاروت و ماروت آن دو پاک	بسته اند این جا به چاه سهمناک
عالم سفلی و شهوانی درند	اندرین چه گشته اند از جرم، بند

(مثنوی، ۵، ابیات ۶۲۰-۶۲۱)

بازیلیدس گنوسی، معتقد بود که آدمیان به واسطه عیسا مسیح از روح علوی خویش آگاه شدند اما آن‌ها برای رهایی از تنگنای مادی، ناگزیر از کسب معرفت گنوسی‌اند. به زعم او، بعد از آفرینش، همه عناصر علوی توانستند به قلمرو ماورایی صعود کنند اما روح که اصلی علوی داشت، برجای ماند و با جسم آمیزش یافت و این روح جدا مانده تنها با کسب معرفت گنوسی و به واسطه مسیح می‌تواند دوباره به جایگاه نخستین فراز رود (الیاده، ۱۳۷۳، ۳۳-۳۲).

تفسیر مانی از موضوع تبعید روح، با تفاسیر گنوسیان قرن دوم و سوم میلادی متفاوت است. در عرفان مانوی، جهان به دو قطب نور و ظلمت تقسیم می‌شود. در جنگی که میان دیوان ظلمت و ایزدان نور رخ می‌دهد، روح به اسارت دیوان ظلمت درمی‌آید. در گنوسی مانوی، «آنتروپوس» (انسان ازلی) گنوسی، جای خود را به «هرمزدیغ» (انسان قدیم) می‌دهد.

مانی با وجود تأسی از تعالیم بنیادین گنوسیان متقدم، نظری متفاوت با نظام‌های گنوسی (به جز مرقیون) ارائه داد. براین اساس انسان قدیم، نماد نخستین انسان روحانی (هرمزدیغ)، برای نجات

فرزندانش، امهرسپندان، از قلمرو نور به مرز ظلمت رسید. هرچند او موفق به نجات فرزندان خود شد ولی دیوان ظلمت او را در زندان ماده اسیر کردند. امهر سپندان، وقتی اسارت پدر را دید، به یاری پدر شتافت ولی دیوان آن‌ها را نیز به اسارت گرفتند. از این رو پاره‌هایی از انوار علوی با عناصر ماده درهم آمیختند. مانی بر آن بود که روایت اسارت هرمزدبَغ، نماد هبوط روح انسان در تاریکی (این دنیا) است (رک: اسماعیل پورمطلق، ۱۳۹۶: ۲۹-۲۴).

تقریباً مضمون هبوط روح در تمام نظام‌های گنوسی، دلالت بر غربت و فراموشی دارد. اینجا معرفت گنوسی لازم می‌آید تا راه نجات را برای روح بنمایاند؛ این نوع معرفت، یادآور تبار آسمانی روح است.

در ادامه روایت مانی از اسارت هرمزدبَغ و فرزندان او، مهرایزد از ایزدان نور به همراه پنج فرزند خود برای نجات همگان خود به مرز بین نور و تاریکی می‌آیند. مهرایزد (روح زنده)، انسان قدیم (هرمزدبَغ) را این گونه ندا می‌دهد: «آرامش و سلامتی تو را باد ای نیک‌مرد در میان بدکاران، ای درخشان در میان ظلمت، ای ایزدی که در میان ددانِ خشمگین ساکن شده‌ای» (Jonas, 1991: 221-222). آن‌گاه مهرایزد دست راستش را دراز می‌کند و انسان قدیم را بالا می‌کشد. انسان قدیم دوباره به ایزد تبدیل می‌شود. اما فرزندانش به‌خاطر آمیزش با عناصر ظلمت، نمی‌توانند نجات یابند (Jonas, 1991: 222).

نجات انسان قدیم، تنها نه یک فرآیند اسطوره‌ای بلکه سمبل نجات همهٔ انسان‌هاست که در بند ماده (ظلمت) اسیر گشته‌اند. در واقع انسان قدیم را می‌توان کهن الگوی رستگاری تمامی انسان‌ها قلمداد کرد. انسان قدیم، تجسم عقل ایزدی است که اصلی مینوی دارد.

روح زنده (مهرایزد) بار دیگر به همراه فرزندانش برای رهایی فرزندان انسان قدیم به جهان ظلمت می‌آید. برای تحقق امر نجات، باید جهان ماده خلق می‌شد. در باور مانویان، خلقت دنیا توسط مهرایزد و تحت نظارت «مادر زندگی» به منظور نجات فرزندان انسان قدیم از اسارت دیوان ظلمت انجام شده است. مانویان جهان ماده را «خانه‌گاه پالودگی» یا «بیمارستان» نور و زندان تاریکی می‌خوانند. در باور گنوسیان مانوی جدایی کامل نور از ظلمت یا روح از جسم به‌واسطهٔ رستاخیز کیهانی به‌وقوع می‌پیوندد. ارواح نجات‌یافته با تاجی از نور بر سر و جامهٔ فاخر درخشان به

دیدار پدر بزرگ می‌شتابند. در این هنگام انوار در وحدتی تمام‌عیار، دوران زرین جدابودگی ابدی را از ظلمت آغاز می‌کنند (رک: اسماعیل‌پور، ۱۳۹۶: ۳۶-۳۲).

یکی از مشهورترین تمثیل‌ها درباره جدایی روح از عالم روحانی را در دیباجه مثنوی می‌بینیم. به سبب تقدّم تاریخی اندیشه گنوسی و توجه ویژه گنوسیان به موضوع تبعید، می‌توان ادعا کرد که دیباجه مثنوی و سایر موارد مشابه، دارای ساختار گنوسی‌اند و داستان تبعید روح میراث گنوسیان است. در نی‌نامه مثنوی، شرح حال انسان‌ها در قالب تمثیلی نی و نیستان ترسیم می‌شود؛ از تمثیل مولانا چنین برمی‌آید که این فراق همگانی است. با این تفاوت که مولانا و امثال او در جایگاه عارفان سالک این جدایی را دریافته‌اند و برای بازگشت به اصل حقیقی خود در تلاش‌اند، اما سایر انسان‌ها بر اثر آمیختگی با تعلقات مادی اصل خود را فراموش کرده و در مستی دنیا سرگردان‌اند.

داستان‌واره‌ها

بیشتر متون عرفانی و گنوسی مشحون از استعاره، سمبل و داستان‌واره است. دلیل این رمزگرایی، خارج بودن معرفت صوفیانه از دایره محسوسات و تعلق داشتن آن به ماورای ماده است. از این منظر، زبان قال در تبیین مفاهیم عرفانی و الهی نارسا است. بنابراین ناگزیر باید از زبان اشارت بهره جست؛ یعنی از طرفی انتقال مفاهیم بلندپایه عرفانی جز از طریق کلماتی که مولود تجربه حسی است، امکان‌پذیر نیست و از سوی دیگر زبان حسی در بیان مسائل عرفانی نارسا است؛ به همین خاطر تنها راه بیان تمسک به زبان رمز و تمثیل است.

نمونه‌های داستان‌های رمزی دالّ بر غربت روح در متون تصوف و گنوسی بسیار است. نگارندگان در این مقام برآن‌اند تا با تحلیل ساختار و بن‌مایه‌های دو داستان تمثیلی مشهور، یعنی سرود مروارید و قصه غربت غربی از داستان‌های رمزی گنوسی و تصوف اسلامی، وجوه اشتراک و افتراق آن دو را بازنمایند.

قصه سرود مروارید

یکی از داستان‌های رمزی گنوسی که با گذشت چندین قرن از سُرّایش آن، در بین آثار ارتدوکسیان کشف شد و در کتاب اعمال توماس حواری ضبط شده، داستان «سرود مروارید» (Song of the Pearl) است. از این سرود، تحت عنوان «سرود حواری یهودا توماس

در سرزمین هند» (Song of the Apostle Judas Thomas in the land of India) نیز یاد می‌کنند (Haardt, 1971, 159). شگفت آنکه «سرود مروارید» از بایگانی مسیحیان راست کیش (ارتدوکسی)، سالم بیرون آمده است؛ زیرا کلیسای آن زمان، مخالف فرقه‌های باطنی گنوسی بود. به‌ویژه آنکه، گنوسیان برای اعتبار بخشیدن به آموزه‌های خود آن‌ها را به «عیسا مسیح» نسبت می‌دادند و این امر باعث ورود بدعت در آیین مسیحیت می‌شد.

تحقیقات گسترده پیرامون سرود مروارید بر این فرضیه صحه می‌گذارد که تألیف آن بین سال‌های ۵۰ تا ۷۱ میلادی به زبان سریانی و در شهر الرهای سوریه اتفاق افتاده است. براین اساس، پیشینه این داستان به دوره اشکانیان برمی‌گردد. برخی محققان با توجه به ذکر قلمرو پادشاهی پارتیان (در شرق) و سابقه دشمنی ایرانیان با مصریان (در غرب)، فرضیه داشتن منشأ ایرانی داستان را بسیار محتمل دانسته‌اند (غیبی، ۱۳۷۶: ۳۱۸).

مطابق این داستان رمزی، روح در قالب شاهزاده خاوری در قصر ملکوتی پدر به‌سر می‌برد تا اینکه در نوجوانی از طرف پدر یا پادشاه (خدا یا عقل فعال)، مأموریت می‌یابد تا از خراسان (آسمان) به مصر (زمین) رفته و مرواریدی (روح آدمیان) را که در کام اردهای (شیطان) مغرب زمین است، ربوده و با رجوع به قلمرو مشرقی، وارث پادشاهی پدر گردد. بدین ترتیب وی با توشه راه که مشتمل بر زر از سرای الایه (Ellaya) (سرزمین‌های بالاتر) و نقره از گزک (Gazak) و... مهیای سفر می‌شود. شاهزاده، جامه‌ای درخشان (من حقیقی) مزین به جواهر دارد که متعلق به سرزمین مشرق است. برای اینکه او در غرب، شناسایی نشود، آن جامه از تن وی برمی‌کنند و از او پیمان می‌گیرند که سرزمین شرق را فراموش نکند و بعد از برداشتن مروارید، به خاور زمین برگردد تا بتواند دوباره جامه جواهر نشان خود را بپوشد:

اگر به مصر رفتی، بایسته است که مرواریدی فرازآوری که در میانه دریاست. گرد اردهایی که بلند نفس می‌کشد. تو آن‌گاه خواهی پوشید جامه درخشان را و ردایت را که بدان خشنودگشتی... و وارث ملکوت و پادشاهی ما خواهی شد (زرین‌کوب، ۱۳۸۷: ۲۸۴ و ۲۸۵؛ خراسانی، ۱۳۷۳: ۱۵۹).

شاهزاده مشرق زمین را ترک کرده و با گذشتن از سرحد میشان (بندری نزدیک بصره) از راه بابل و ساربوگ (Sarbug) وارد مصر می‌شود. او پس از جست‌وجو، آشیانه اردها را پیدا می‌کند و

مترصد فرصتی می‌ماند تا بتواند مروارید را از کام اژدها برآید. شاهزاده، برای مصون ماندن از گزند مصریان و اژدها، جامهٔ مصریان به تن می‌کند ولی این ترفند کارساز نمی‌افتد و مصریان به مشرقی بودن شاهزاده پی می‌برند و خورش خویش به وی می‌خورانند تا اینکه شاهزادگی و مأموریت خویش را فراموش می‌کند و بردهٔ پادشاه مصر می‌شود و به سبب تأثیر ترفند مصریان (در معنای رمزی، علقه‌های مادی) شاهزاده (روح) را خوابی عمیق فرامی‌گیرد.

مولوی نیز از غفلت روح در این دنیا تعبیری مشابه دارد. از نظر او طولانی شدن مدت جدایی از اصل، سبب شده است که روح به خوابی عمیق فرو رود و دنیا نیز با زمینهٔ غفلتی که برای روح فراهم آورده، آن را از یادآوری وطن علوی و ضرورت بازگشت به آن بازداشته است:

چه عجب گر روح، موطن‌های خویش که بُدستش مسکن و میلاد، پیش
می‌نیارد یاد کین دنیا چو خواب می‌فروپوشد چو اختر را سحاب
(مثنوی، ۴، ابیات ۳۶۳۲-۳۶۳۴)

در ادامهٔ داستان، والدین شاهزاده پس از پرس‌وجو از اتفاقاتی که بر فرزندشان در دیار مصر افتاده، باخبر می‌شوند. در قلمرو پادشاهی خاوری جار می‌زنند که همهٔ پادشاهان و شهزادگان پارس و بزرگان مشرقی به دروازهٔ شهر بیایند. پادشاه بزرگ، نامه‌ای می‌نویسد و در آن وطن حقیقی و جامهٔ درخشان خاوری شاهزاده را متذکر می‌شود و به او مأموریتش (آوردن مروارید از مصر) را یادآوری می‌کند.

از پدرت، شهریار شهریاران و مادرت، بانوی شرق،... به تو ای فرزند ما، که در
مصری، درود! برخیز و از خوابت بیدار شو به یاد آر که تو شاهزاده‌ای! بنگر به اسارت
و بردگی‌ات! که را بنده شده‌ای؟ به یاد آر مروارید را کز برای آن رهسپار شدی
به مصر! ببیندیش به جامهٔ درخشان زربفت‌ات و به یاد آر قبای باشکوهت را!... هنگامی
که نام تو از دفتر دلیران خوانده خواهد شد، و تو با برادرت، نمایندهٔ ما ساکن سرزمین
پادشاهی ما خواهی شد (Wright, 1871, 240؛ نیز رک خراسانی، ۱۳۷۳، ۱۶۱).

مشابه تذکر پادشاه به شاهزاده (روح) را از زبان مولوی نیز می‌شنویم:

همه ارواح مقدس چو تو را منتظرند تو چرا جان نشوی و سوی جانان
در مقامی که چنان ماه تو را جلوه کند کفر باشد که از این سو و از آن سو نگری
(مولوی، ۱۳۷۶: غزل ۲۸۷۴)

این نامه با دست راست پادشاه، مهور و با امضای بزرگان شرق، صورتِ عقاب به خود گرفته و به سوی مصر پرواز می‌کند و نزد شاهزاده که در خوابی عمیق فرو رفته، می‌نشیند. با آواز روحانی و صدای بالش، شاهزاده از خواب گران، بیدار شده و نامه پدرش را می‌گیرد و تبار خویش و مأموریتی را که برای آن به مصر آمده بود، به یاد می‌آورد. معادل این یادآوری گنوسی در زبان مولانا این گونه نمود می‌یابد:

از منازل‌های جان‌ش یاد داد وز سفرهای روانش یاد داد
وز زمانی کز زمان خالی به‌دست وز مقام قدس که اجلا‌لی به‌دست
وز هوایی کاندرو سیم‌رخ روح پیش ازین دیدست پرواز و فتوح
(مثنوی، ۱، ابیات ۱۴۳۹-۱۴۴۲)

شاهزاده به نزد اژدها می‌رود و با افسون و خواندن نام پادشاه بزرگ، برادر مهین خود و شه‌بانوی شرق، اژدها را به خواب درافکنده و مروارید را از کামش بیرون می‌کشد. جامه پلید مصریان را از تن بیرون کرده و به سوی مشرق حرکت می‌کند. در مسیر بازگشت، نوری از خانه ملکوتی پدر راه را به او نشان می‌دهد تا اینکه با گذشتن از مرز ساربوگ، به بابل می‌رسد و سپس با رسیدن به بندر میشان، جامه درخشان شاهزاده از قلمرو شرق، پیشاپیش از بلندی‌های گرگان به آنجا فرستاده می‌شود. شاهزاده هنگام روبه‌رو شدن با جامه (اتصال نفوس جزئی و کلی) آن را اینچنین توصیف می‌کند:

همین که با آن روبرو شدم آن جامه همچون آینه‌ای از من بر من نمودار شد. همه آن را در کل خود دیدم. تمام خود را در آن نمایان یافتم. دو بودیم جدا از هم، یک بودیم پیوسته هم (خراسانی، ۱۳۷۳، ۱۶۳).

این قسمت از داستان، تأکید ویژه بر شناخت «من حقیقی» دارد. استفاده از تمثیل آینه برای نمایاندن من واقعی را به شکل دیگری در کلام شیخ محمود شبستری می‌بینیم. شبستری در شناخت «من» و تفکر در خودشناسی، توصیه می‌کند که در مقابل خویش آینه‌ای قرار بدهیم و شخصی را که در آینه منعکس شده، بشناسیم. وی با طرح این سؤال که شخصی که در آینه منعکس شده چه نسبتی با حقیقت وجودی من دارد؟ تأکید می‌کند همان‌طور که نور با ظلمت آمیخته نمی‌شود، نمود و همی انسان هم نمی‌تواند با نمود حقیقی او یکی باشد:

بنه آینه‌یی اندر برابر
یکی ره بازیین تا چیست آن عکس
چو من هستم به ذات خود معین
عدم با هستی آخر چون شود ضم
نمود و همی از هستی جداکن
نئی بیگانه خود را آشناکن
(شبه‌سری، ۱۳۸۵، ب ۴۵۶ تا ۴۵۹ و ب ۴۶۷)

شاهزاده، جامه جوهر نشان خود را می‌پوشد و سرانجام با رسیدن به دروازه درود و سجود شرق بر فرّ پدرش تعظیم می‌کند. در آخر داستان از خود پدر یا پادشاه خبری نیست بلکه از «فرّ» او سخن می‌رود. برخی محققان با تطبیق «فرّ پادشاه» با نمونه‌هایی از ادبیات پهلوی همچون بندهش و ارداویراف‌نامه بر آن‌اند که فرّ پادشاه در اینجا معادل «هومن» نخستین صادر و اولین آفریده اورمزد است. مأموریت و هومن این است که روان مؤمنان را به درگاه اورمزد ببرد. در سرود مروارید، فرّ پدر است که جامه درخشان خاوری را برای شاهزاده مشرقی می‌فرستد. همان‌طور که «هومن»، جامه‌ای زربافت به روح آمرزیدگان می‌دهد. از این رو بین «فرّ پادشاهی» سرود مروارید و «هومن» بندهش و ارداویراف‌نامه پهلوی، قرابت ویژه‌ای می‌یابیم (رک: غیبی، ۱۳۷۶، ۳۲۵). در نهایت، مأموریت شاهزاده در آوردن مروارید به پایان می‌رسد و او به جمع انبوه شاهزادگان خاوری می‌پیوندد.

قصه غربت غربی

«قصه غربت غربی» به زبان عربی نوشته شده است. شیخ اشراق دلیل نگارش آن را، عدم تحقق منظور ابن سینا در تبیین مجهولات عالم علوی و نسبت روح با آن می‌داند (سهروردی، ۱۳۷۲، ج ۲: ۲۷۶). بنابراین «غربت غربی» از جایی شروع می‌شود که حی‌ابن‌یقظان به پایان می‌رسد. سالک به همراه برادر خود عاصم، سفری را به سمت بلاد مغرب آغاز می‌کند. پدر قهرمان داستان غربت غربی و برادرش، هادی‌بن‌خیر یمانی معرفی می‌شود. چنان‌که در حی‌ابن‌یقظان به فرشته‌بودن آن از طریق رمزگشایی از نام «حی‌یقظان» (زنده بیدار) اشاره شده است، در اینجا نیز می‌توان گفت وجه «هدایت‌گری» عقل فعال در نام «هادی» متبلور می‌شود. صفت «خیر» دلالت بر افاضه خیر از سوی عقل فعال دارد. هادی‌بن‌خیر از یمن است و باتوجه به معنای لغوی آن یمین (سوی راست) از آن اراده می‌شود. راست با مشرق هم‌خوانی دارد و شالوده حکمت اشراق از آن استنباط می‌شوند. سالک

و برادرش عاصم نمایندگان شخصیت‌های علوی هستند که از عالم معقول به عالم محسوس آمده‌اند.

قهرمان داستان، نماینده «نفس ناطقه انسانی» و برادرش «عاصم» نماینده «عقل نظری» و از قوای نفس ناطقه است. در این سفر، آن‌ها به «قیروان» در مغرب زمین می‌رسند. اهالی قیروان دو برادر را در چاهی زندانی می‌کنند. در بالای چاه، قصری مشید وجود دارد. قهرمان داستان و برادرش، شب‌ها اجازه خروج از چاه و برآمدن به آن قصر را دارند. مفهوم رمزی آن است که چون در شب و به هنگام خواب، حواس تعطیل است، سیر در عالم معقول (برآمدن به قصر علوی) ممکن می‌نماید. زیرا، سفر در عالم علوی، جز با فراز آمدن از چاه تاریک دنیا امکان‌پذیر نیست. سالک، بعد از برآمدن به قصر، الهامات الهی را در قالب فاختگانی می‌بیند که بر فراز قصر در پروازند و از تخت‌های آراسته یمن (عالم معقول) برای آن‌ها خبر می‌آورند. از جانب راست شرقی، درخشش‌های یمانی (الهامات علوی)، شوق قهرمان را برای بازگشت به وطن برمی‌انگیزند تا اینکه در یکی از شب‌ها هددهی (قوت الهام) از روزن (دل)، با نامه‌ای در منقار که از وادی ایمن (عالم مشرق) و از پدر قهرمان داستان رسیده بود، بر آن‌ها فرود می‌آید. رسالت هدهد، آزاد کردن قهرمان داستان و برادرش از اسارت چاه ظلمانی و همراهی با آن‌ها است:

از پدرتان هادی به شما؛ به نام خدای بخشاینده و بخشایش‌گر. آرزومندان کردیم، آرزومند نمی‌شوید، و بخواندیم شما را، رحلت نمی‌کنید و اشارت کردیم فهم نمی‌کنید (سهروردی، ۱۳۷۲، ج ۲، ۲۸۱).

شباهت ساختار و شخصیت‌های قصه غربت غربی با سرود مروارید گنوسی، عده‌ای از محققان را بر آن داشته که قصه غربت غربی را دنباله‌رو و تحت تأثیر داستان مروارید گنوسی بدانند (غیبی، ۱۳۷۶، ۳۱۹). یکی از شباهت‌های بنیادین در این دو قصه، رسیدن نامه از عالم علوی برای روح است. در سرود مروارید گنوسی نیز نامه مضمونی مشابه دارد:

از پدرت، شهریار شهریاران و مادرت، بانوی شرق... به تو ای فرزند ما، که در مصری، درود! برخیز و از خوابت بیدار شو به یاد آر که تو شاه‌زاده‌ای!....

در هر دو داستان، روح که اصل مینوی خویش را از یاد برده، نامه‌ای از سوی پدر (عالم برین) دریافت می‌کند. در این نامه، پدر اصل حقیقی را به روح متذکر می‌شود. مولوی هم‌داستان با سرود گنوسی و شیخ اشراق، به این نامه رمزی اشاره می‌کند:

روح او خود از نفوس و از عقول روح اصول خویش را کرده نُکول
از نفوس و از عقول پُرصفا نامه می‌آید به جان، کای بی‌وفا
یارکان پنج روزه یافتی رو ز یارانِ کهن برتافتی؟
(مثنوی، د، ۶، ب ۴۵۵-۴۵۳)

مولوی در جای دیگر نیز به خاصیت نامه علوی اشاره دارد. در سرود مروارید گنوسی خواندیم که این نامه خود به شکل عقابی درآمده و با آواز خاوری، شاهزاده را از خواب سنگین فراموشی بیدار می‌کند. در کلام مولانا نیز همچون سرود مروارید نامه به سخن درمی‌آید:

صدنامه فرستادم صد راه نشان‌دادم یا راه نمی‌دانی یا نامه نمی‌خوانی
گر نامه نمی‌خوانی خود نامه تورا خواند و راه نمی‌دانی در پنجه ره دانی
(مولوی، ۱۳۷۶، غزل ۲۵۷۲)

پدر توصیه‌هایی برای خلاص از چاه می‌کند؛ اینکه در عزم سفر سستی نکنند و به مدد ریسمن پدر از چاه برون آیند و با گذر از وادی مورچگان (حرص) و گشتن زن (شهوت) در کشتی (تن) سوار شوند. آن‌ها سوار کشتی می‌شوند و کشتی را به سمت طور سینا و به قصد صومعه پدر، می‌رانند. تا اینکه موج (نفس انسانی) بین قهرمان داستان و پسرش (نفس حیوانی) حائل شده و پسر غرق می‌شود و قهرمان بر این امر وقوف می‌یابد که صبح نزدیک است (اتصال نفوس جزئی و کلی) و بارانی از سنگ و گل (بیماری‌ها و پلیدی‌ها) بر دهی (عالم صغری) که در آن کار ناشایست می‌کنند، باریدنی است. بعد از آن به جایگاهی می‌رسند که امواج در آن متلاطم‌اند (برهم خوردن اعتدال مزاج). بعد از آن کشتی (بدن) را از بیم پادشاهی (عزرائیل که زنده بودن تن به اوست) که در تعقیب قهرمان است و از کشتی‌ها باج می‌ستاند، می‌درند. این زمانی است که کشتی، قهرمان داستان و برادرش را به کوه یاجوج و مأجوج (اندیشه‌های فاسد و حب دنیا) رسانده است. در اساطیر، مفهوم نمادین گذر از آب و روبه‌رو شدن با امواج دریا، ناپدیدشدن شدن صورت کهنه برای پدید آمدن صورت نو محسوب می‌شود (الیاده، ۱۳۷۲: ۴۱۹).

در این مرحله، قهرمان در مقابل خود پریان (خیال) را می‌بیند و از آن‌ها می‌خواهد که در مس (حکمت) بدمند تا آتش گردد و در مقابل او و یاجوج و مأجوج سدی فراهم آورند. او در راه جمجمه‌های پوسیده قوم عاد و ثمود (صفات رذیله) را می‌بیند. شیخ اشراق بعد از ذکر رمزهایی که دلالت بر عالم صغیر دارد از قبیل رموز ناظر بر مراتب نفس، محسوسات، قوه‌های نفس و عبور از آن‌ها، به نمایان شدن راه عالم قدس در برابر قهرمان داستان اشاره می‌کند. البته تحقق این امر، منوط به آزادی نفس ناطقه از زندان عالم صغری و هیولا است. پس از آن سالک با گذر از صور فلکی که هر کدام به شکلی باز نموده می‌شوند، به عالم مجردات وارد می‌شود. در اثنای این سفر، قهرمان داستان، دربارهٔ گوسفندی (شهوت) سخن به میان می‌آورد که او آن را در بیابان (عالم افلاک) رها کرده است. این گوسفند به سبب زمین‌لرزه‌ها (گردش افلاک) و آتش صاعقه (گرمای پرتو خورشید) در آن بیابان هلاک می‌شود. بعد از آن قلب قهرمان از کلیهٔ تعلقات نفسانی پاک می‌شود و جرم‌های علوی (فرشتگان) را می‌بیند و به سبب مصاحبت با این جرم‌ها، نغمه‌های آسمانی (زمرهٔ عبادت فرشتگان) را می‌شنود. این نغمه‌ها در حقیقت، همان نغمه‌هایی‌اند که روح علوی پیش از اسارت در زندان تن و جهان ناسوت، در بهشت آن‌ها را می‌خواند ولی غبار کثرتِ نشسته بر سیمای روح، منجر به فراموشی آن نغمه‌ها شد:

مؤمنان گویند که آثار بهشت نغزگردانید هر آواز زشت
ما همه اجزای آدم بوده‌ایم در بهشت آن لحن‌ها بشنوده‌ایم
(مثنوی، د۴، ب ۷۳۳ و ۷۳۸)

قهرمان بعد از گذشتن از سمج‌ها و غارها به چشمهٔ آب زندگانی (عالم فرشتگان یا عالم نور) می‌رسد (یعنی از تاریکی‌های تردید بیرون آمده و به مقام یقین می‌رسد) آن گاه سنگی بزرگ بر قلهٔ کوه می‌بیند. در چشمهٔ زندگانی، ماهیانی (سالکان) گرد آمده و از سایهٔ آن سنگ بزرگ (صومعهٔ پدر) بر فراز کوه (طور) متنعم شده‌اند. یکی از ماهیان به سالک می‌گوید: آنچه در طلب آن بودی به آن رسیدی، این کوه، همان کوه طور است و آن سنگ بزرگ، صومعهٔ پدر توست. سالک از ماهی می‌پرسد، این ماهیان چه کسانی هستند؟ ماهی در جواب می‌گوید: اینان همانند تو هستند زیرا که شما پسران یک پدر (اینجا شیخ هادی بن خیر یمانی و در اصل همان عقل فعال) هستید. پس آنان نیز مانند تو از رنج چنین سفری رسته و به صومعهٔ پدر رسیده‌اند. قهرمان آن گاه پدرش، شیخ هادی

ابن خیرالیمانی را می‌بیند و در روی او خیره می‌شود. قهرمان از زندان قیروان به پدر شکایت می‌کند. پدر به قهرمان می‌گوید که از اسارت چنان زندانی نیکو رستی ولی ناگزیر بار دیگر باید به «زندان غربی» بازگردی تا تمامی تعلقات مادی را از خود بیفکنی. زیرا بازگشت همیشگی نفس ناطقه نزد پدر، آن وقت است که زمان مقدری که برای زندانی شدن در دنیا تعیین شده، به سر آید. قهرمان آه و ناله برمی‌آورد. پیر می‌گوید بازگشت به دنیا ضروری است و این دو فایده برای تو دارد؛ نخست اینکه اگر اکنون به زندان دنیا بازگردی، دوباره پیش ما خواهی آمد. دوم اینکه در بازگشت دوم (مرگ) به کلی از جسم و ماده رها می‌شوی. پدر قهرمان (عقل فعال) روی به فرزند کرده و می‌گوید بالاتر از این کوه، مسکن اجداد (عقول) توست که نسبت من با تو، همانند نسبت آن‌ها با من است و بالاتر از آن‌ها نسب ما به پادشاهی می‌رسد که جد بزرگ‌تر، اوست؛ ما همه بنده اویم و درخشندگی مان از اوست. هر چیزی را نقصانی رسد به جز ذات پاک او که از همه آفت‌ها مبرا است (سهروردی، ۱۳۷۲، ج ۲، ۲۷۷-۲۹۲).

نتیجه:

گنوسیان و متصوفه، هر دو جهت تبیین موضوع تبعید روح (جدایی روح از حقیقت الهی خود) از زبان رمز و تمثیل کمک گرفته‌اند؛ در تلقی آن‌ها عالم علوی به منزله وطن (خراسان، نیستان، مشرق، قصر، گلشن، گنجینه، شهر لامکان، کنعان) روح به مثابه زندانی (پرنده، شاهزاده، یوسف، نی، مروارید، سالک، هرمزدبغ)، این عالم یا تن همچون زندان (مصر، قیروان، چاه، گلخن، دام‌گه)، و غفلت و نسیان یا تعلقات مادی، بندهای این زندان هستند. برای کمک به روح یاری‌گر و آگاهی‌بخشی (نامه علوی، سروش غیبی، هدهد، مهرایزد) فرستاده می‌شود که وطن نخستین را به یاد او می‌آورد و او را به تلاش برای آزادی فرامی‌خواند تا اینکه بالأخره او را از بند رها کرده و با خود به موطن علوی می‌برد.

درون‌مایه هر دو داستان قصه سرود مروارید و قصه غربت غربی، به هبوط روح از عالم علوی و اسارت آن در جهان ناسوتی و شرایط غم‌انگیز این جوهر روحانی در تبعید از وطن مألوف دلالت می‌کند. مطابق این داستان‌ها روح غربت‌زده بر آن است که به مدد راهنمای طریق، راه نجات از اسارت ماده و نیل به مسکن حقیقی را پیدا کند و با وانهادن تعلقات نفسانی و رهاشدن از تن ناسوتی،

به اصل خویش باز گردد. پیر راهنما، در قصه سرود مروارید، پدر شاهزاده و در قصه غربت غربی نیز شیخ هادی ابن خیرالیمانی است. در واقع موضوع اصلی این داستان‌ها، سرگذشت سفری مخاطره‌آمیز است که در طی آن روح یا سالک بر آن است، به اصل خویش باز گردد. در قصه سرود مروارید، روح در قالب شاهزاده خاوری به یک‌باره به عالم شرق صعود می‌کند. ولی در قصه غربت غربی، این سفر در دو مرحله صورت می‌گیرد. نخست اینکه سالک با موت ارادی، پیش از فرارسیدن مرگ حقیقی، این سفر را با راهنمایی عقل فعال طی می‌کند ولی به سبب ماندن برخی تعلقات مادی، باید دوباره به جهان ناسوت باز گردد و زمان مقدر بر وی بگذرد. پس از گذشت زمان معین، با فرارسیدن مرگ حقیقی، مجرد از تعلقات دنیوی، به یک‌باره به وطن حقیقی خویش صعود می‌کند. از آنجاکه به دلیل نشستن غبار کثرت بر سیمای وحدت‌آمیز روح، اصل آغازین و راه بازگشت به آن گم شده است، عقل فعال یا پدر در این سفر انفسی، طریقه سفر کردن در عالم روحانی را به سالک می‌آموزد.

در هر دو داستان توجه به جغرافیای عرفانی، مطمح نظر نگارندگان است؛ شرق، نماینده عالم علوی و غرب، نماینده عالم ناسوت است. در قصه مروارید از «مصر» تعبیر به غرب می‌شود. در قصه غربت غربی نیز، غرب با «قبروان» که در تونس واقع شده، ظاهر می‌شود. گذر از این جغرافیای عرفانی در هر دو داستان، شامل دو مرحله است. یکی سفر از شرق روحانی به غرب مادی که دراثانی این سفر، روح با اتفاقاتی روبه‌رو می‌شود چنان‌که گاه به فراموشی مأموریت و اصل حقیقی می‌انجامد و گاه به سبب مصاحبت با عناصر مادی، میل خود را به بازگشت از دست می‌دهد. اما الهام غیبی هر آن از مشرق روحانی، او را ندا می‌دهد. این ندای پیوسته سبب می‌شود که روح در نهایت وطن حقیقی خود را بازجوید و این همان مرحله دوم است که سیر از غرب مادی به شرق روحانی را شامل می‌شود. داستان‌های تمثیلی اسلامی دال بر تبعید روح بر دو گونه سفر تأکید دارند. سفر نخست پیش از مرگ و دیگری با فرا رسیدن مرگ؛ سفر نخست، یعنی مرگ اول یا همان موت ارادی در قصه سرود مروارید وجود ندارد بلکه سیر انفسی با موت ارادی، میراث تصوف اسلامی است.

باید گفت که وجود وجوه مشابهت و ساختار مشترک در سرود مروارید و قصه غربت غربی، به این معنا نیست که شیخ اشراق گنوسی است یا به شدت از اندیشه گنوسی متأثر شده است، بلکه

درک کلی از غربت روح و تبعید آن از عالم علوی بن مایه مشترک در اندیشه‌های مختلف عرفانی است. بنابراین بهتر است از منظر توارد به این اشتراکات نگریسته شود. هرچند می‌توان گفت قصه غربت غربی و رساله حی‌بن‌یقطان ابن‌سینا یا نی‌نامه مثنوی از تعالیم گنوسی به‌طور نسبی تأثیر پذیرفته‌اند و به‌نوعی دارای ساختار گنوسی‌اند.

کتاب‌نامه:

- ابن‌سینا، حسین‌ابن‌عبدالله. (۱۳۶۴)، رساله‌الاضحویه، به تعلیق حسین خدیو‌جم، تهران: اطلاعات.
- اخوان‌الصفا. (۱۴۱۲ق)، رسائل اخوان‌الصفاء و خالان‌الوفاء، بیروت: الدارالاسلامیه.
- اسماعیل‌پور مطلق، ابوالقاسم. (۱۳۹۶)، اسطوره آفرینش در کیش مانی، ویراست سوم، تهران: چشمه.
- افلاطون. (۱۳۸۰)، دوره آثار افلاطون (۴ جلدی)، مترجم: محمدحسن لطفی؛ رضا کاویانی، تهران: خوارزمی.
- الیاده، میرچا. (۱۳۷۲)، رساله در تاریخ ادیان، ترجمه جلال ستاری، تهران: سروش.
- پورنامداریان، تقی. (۱۳۹۱)، رمز و داستان‌های رمزی در ادب فارسی، تهران: علمی و فرهنگی.
- حافظ، شمس‌الدین محمد. (۱۳۸۷)، دیوان حافظ، به اهتمام عبدالکریم جربزه‌دار، تصحیح محمد قزوینی و قاسم غنی، چاپ هفتم، تهران: اساطیر.
- خراسانی، شرف‌الدین. (۱۳۷۳)، «ترانه مروارید؛ یک شعر تمثیلی - مجازی گنوستیکی»، مجله کلک، مرداد ماه، ش ۵۳، ۱۵۶-۱۶۵.
- زرین‌کوب، عبدالحسین. (۱۳۸۷)، ارزش میراث صوفیه، چاپ سیزدهم، تهران: امیرکبیر.
- سسیل آلبری، چالرز رابرت. (۱۳۷۵)، زیور مانی، ترجمه ابوالقاسم اسماعیل‌پورمطلق، تهران: فکر روز.
- سنایی غزنوی، ابوالمجد مجدود بن آدم. (۱۳۱۶)، سیر العباد الی‌المعاد، تصحیح سعید نفیسی، تهران: مجله ادبی نسیم صبا.
- سهروردی، شهاب‌الدین یحیی. (۱۳۷۲)، مجموعه مصنفات شیخ اشراق، تصحیح هانری گربن، تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی (پژوهشگاه).
- شولم، گرشوم. (۱۳۹۲)، گرایش‌ها و مکاتب اصلی عرفان یهود، ترجمه علیرضا فهیم، قم: دانشگاه ادیان و مذاهب.
- عطار نیشابوری، فریدالدین محمد. (۱۳۹۵)، دیوان اشعار، تصحیح سعید نفیسی، تهران: پورصائب.

- غیبی، بیژن. (۱۳۷۶)، «سرود مروارید»، *مجله ایران‌شناسی*، سال نهم، تابستان ۱۳۷۶، شماره ۳۴. برگرفته از بیژن غیبی، خرده مقالات، جزوه ۴، شماره‌های ۳۰-۳۷، انتشارات نمودار، بیلفلد آلمان، (۱۳۷۶/۱۹۹۷م.) ص ۲۵۴-۲۴۳.
- گرین، هانری. (۱۳۹۲)، *انسان نورانی در تصوّف ایرانی*، ترجمه فرامرز جواهری‌نیا، شیراز: گلبان و آموزگار.
- مولوی، جلال‌الدین محمد. (۱۳۷۶)، *کلیات شمس*، به اهتمام بدیع‌الزمان فروزانفر، تهران: امیرکبیر.
- _____ (۱۳۹۰)، *مثنوی معنوی*، تصحیح نیکلسون، چاپ پنجم، تهران: هرمس.
- هالروید، استوارت. (۱۳۹۵)، *ادبیات گنوسی*، ترجمه ابوالقاسم اسماعیل‌پور، تهران: هیرمند.
- ورنر، شارل. (۱۳۷۳)، *حکمت یونان*، ترجمه بزرگ نادرزاد، چاپ دوم، تهران: علمی و فرهنگی.
- Haardt, Robert. (1971), *Gnosis; character and testimony*, Teanslated into English by J. F. Hendry, Brill, Leiden: Netherlands.
- Jonas, Hans. (1991), *The Gnostic Religion, the Message of the Alien God and the Beginnings of Christianity*. Third edition, Boston: Beacon Press.
- Lawall, Sarah. (1988), *Rene wellek and modern literary criticism in comparative literature*, vol 40. No.1.p. 3.
- Pagels, Elaine. (1979), *the Gnostic Gospels*, Vintage Books, New York, Vintage books, A division of Random House and online in The Nag Hammadi Library, <http://gnosis.org/naghamm/Pagels-Gnostic-Gospels.html>.
- Robinson, James M. (1988), *The Nag Hammadi Library in English*, USA, New York, HarperCollins publishers.
- Wright, William. (1871), *the hymn of the Pearl*, London.